

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” POEMASININ TƏBRİZ ƏLYAZMALARI

Giriş. Şərqi görkəmli klassiki Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si ərəbcə “خمسة” [xamse], fars dilindən “Beş xəzinə” kimi tərcümə olunan “پنج گنج” [pənc gənc] ümumi adı ilə birləşən beş poemadan ibarətdir. Poemaların hamısı mənzum formada qələmə alınmışdır. “Xəmsə”yə daxil olan ikinci poema “Xosrov və Şirin” 591-628-ci illərdə İranda hökmranlıq etmiş Sasani şahı Xosrovun şahzadə Şirinə olan sevgisindən bəhs edir. Poemanın əlyazması Təbrizdə müasir Şiraz və Bağdad nümunələrindən səviyyəcə üstün olan xəttatlığın mövcud olması ehtimalını təsdiqləyir. Əlyazma variantlarını bəzəyən miniatür nümunələri ayrı-ayrı təsvirlərindəki oxşarlıqlar və texniki təmliyi ilə seçilir. təsvirlərindəki oxşarlıqlar və texniki təmliyi ilə seçilir. Belə ki, Təbriz xəttatlığı məktəbinə xas olaraq, xətt daha incə, miniatürlərdə üz cizgiləri daha zərif təsvir olunmuşdur. Miniatürlərdə keçmişə aid olan xüsusiyyətlər qorunub saxlansa da, parlaq rənglər personajları daha böyük məharətlə qruplaşdırmağa xidmət etmişdir.

Əsas hissə. “Xosrov və Şirin” poeması da Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” toplusundan ikinci poemasıdır. Poema 591-628-ci illərdə İranda hökmranlıq etmiş Sasani şahı Xosrovun şahzadə Şirinə olan sevgisindən bəhs edir. Poema islam təqviminə görə təxminən 16 il müddətində, 1175-1176 və 1191-ci illər arasında yazılmışdır. Orada

Səlcuq sultanı III Toğrul ibn Arslanın (1175/76-1194), onun vassalı, İldəgizlər dövlətinin həqiqi hökmdarı, Azərbaycan Atabəyi Cəfər Məhəmməd Əbu ibn İldəgiz Cahan-Pəhləvan (1175/1176 -1186-cı illər) və Arslan (1175/1176 -1186-cı illər) və Ərzilan 1188-ci illərin vəssalının tərifləri var. (1187-1191). Nizami Gəncəvi bu işə çox güman ki, 1175-1176 cı ildə Toğrul atasının yerinə taxta çıxdığı vaxt başlamışdır [6].

Aparığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si sayızsız hesabsız ədəbi təqlid ənənəsinin yaranmasına səbəb olduğu kimi, XVII əsr osmanlı Sultan Əhməd dövrü də miniatür sənətində bütöv bir cərəyana – Xəmsə illüstrasiya ənənəsinə təkan vermiş və bu ənənə miniatür sənəti mövcud olduğu müddətdə davam etmişdir.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə” poeması ilə yanaşı müsəlman Şərqiində ən çox təsvir edilmiş əsər olduğundan, “Beşlik”in müxtəlif nüsxələrinin miniatürlərindən də rəssamlığın təkamül mərhələlərini müəyyən qədər təfərrüatı ilə izləmək mümkün olur.

Dahi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan “Xosrov və Şirin” poemasının Təbriz əlyazma variantları dünyaca şöhrət qazanmışdır. Birinci yerdə 1405-1410-cu ilə aid olan əlyazma Təbriz xəttatlığı üslubu tarixində mühüm mövqeyə malikdir. Bu əlyazma nüsxəsi Təbriz xəttatlığı məktəbinin formalaşdırma inkişaf etdiyi dövrü əhatə etdiyi üçün bir çox bədii axtarışlarını özünəməxsus şəkildə özündə cəmləşdirməsi, yeni sənətə doğru irəliləməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Adı çəkilən əlyazmanın ən yaxşı nüsxələri İstanbuldakı dünyanın ən böyük saray-muzey kompleksi olan Topqapı sarayında, Londondakı 170 milyondan çox vəsaiti ilə dünya üzrə ən böyük kitabxana hesab edilən Britaniya Milli Kitabxanasında və 26,5 milyon mənbəni himayə edən Sankt-Peterburqda yerləşən Rusiya Milli kitabxanasında saxlanılır [7].

İkinci məşhur əlyazma XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəlinə aid olan Ağqoyunlu Yaqub bəyin “Xəmsə”si adlanan ədəbi abidənin daxilində yer almışdır. Bu əlyazma XV əsrin sonlarında Cəlairilər sülaləsinin (1340-1432) süqutundan sonra uzun fasilədən sonra Təbriz xəttatlığı məktəbinin inkişaf istiqamətini nümayiş etdirir. XV əsrin sonlarında Təbriz xəttatlığı məktəbinin dirçəlişi ən bariz şəkildə Yaqub bəyin

“Xəmsə”sində özünü göstərirdi. Azərbaycanlı ustaların Teymurilərin paytaxtı Herata məcburi köçürülməsi nəticəsində yaranan uzun fasilədən sonra XV əsrin sonunda Yaqub Ağqoyunlunun dövründə Təbriz sənət mərkəzi kimi yenidən dirçəldi. Nizami Gəncəvinin 1481-ci ilə aid məşhur “Xəmsə” əlyazması XV əsrin son onilliklərində yaradılmışdır. Yaqub bəyin “Xəmsə” miniatürləri o dövrün sənəti haqqında natamam anlayışımızı genişləndirir. Əlyazmanın ən mükəmməl nüsxəsi İstanbulda Topqapı saray-muzeyində himayə olunur [2, s. 34].

Bu üçlüyü Səfəvilər sülaləsi (1501-1736) dövrünün 1539-1543-cü illərinə aid tanınmış əlyazma tamamlayır. Bu əlyazma variantı isə Təbriz xəttatlığı məktəbinin inkişafının zirvəsini özündə əks etdirir. Əlyazmanı Səfəvi I Təhməsinin sifarişi ilə Şah Mahmud Nişapuri 1539-1542-cü illərdə üzünü köçürmüşdür. Miniatürlərlərin müəllifi Sultan Məhəmməd, Ağa Mirək, Mir Musavvir, Mirzə Əli, Müzəffər Əli kimi sənətkarlardır. Əlyazmanı tədqiq etmiş A. Qaziyev qeyd edir ki, *“XVI əsr Təbriz miniatür məktəbinin yetirmələri olan bu beş rəssamın əlyazmasında yer almış əsərləri mühüm tarixi-bədii əhəmiyyət kəsb edir. Milli irsin orijinal nümunələri kimi, bu miniatürlər bədii sənət nümunəsi olmaqla yanaşı etnoqraflar üçün də mühüm tədqiqat mənbəyidir. XVII əsrdə əlyazmaya Məhəmməd Zaman tərəfindən çəkilmiş daha üç miniatür əlavə edilmişdir. Əlyazmanın ən mükəmməl nüsxəsi Britaniya Milli Kitabxanasında qorunub saxlanılır. [8]*

Məlum olduğu kimi, orta əsrlər Şərqiində poeziya söz sənəti ilə yanaşı xəttatlıq və nəqqaşlıq sənətinin də inkişafı istiqamətində mühüm rol oynayan sahə olmuşdur. Belə ki, Şərq klassiklərinin əsərlərinin mətnləri eyni zamanda gözəl xəttatlıq və miniatür nümunəsidir. Bədii tərtibatı baxımından dünya klassik ədəbiyyatı siyahısına daxil olan belə tipli əsərlərdən biri də Şərqi dühası Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sidir. Əlyazma mövzu və sujeti ilə bir neçə əsr boyunca təsviri sənətin tərəqqisini özündə əks etdirən mənbə olmaqla yanaşı, miniatür sənətinin inkişafı üçün də mühüm rol oynamışdır.

XV əsrdə Nizami Gəncəvi "Xəmsə"si mövzusunda ilk miniatürü Şərqi ən məşhur rəssamı Kəmaləddin Behzadın müəllimi Pir Seyid Təbrizi ərsəyə gətirmişdir. Herat rəssamlıq məktəbinin xüsusi xidməti olan bu şəxs əsərin 1446-cı ildə üzü köçürülmüş nüsxəsinə müxtəlif illüstrasiyalar çəkmişdir. "Xəmsə"yə miniatürlər həsr etmiş XVI əsrin azərbaycanlı kalligraf rəssamları Lütvullah Təbrizi, Soltan Məhəmməd və oğlu Mirzə Əli Təbrizin adlarını tarixə həkk etmişdir. "Xəmsə" nüsxələrinin nəfis tərtibatla köçürülərək çoxaldılmasında rolu olan xəttat və miniatürçü rəssamlardan Təbriz miniatür məktəbinin yetirmələri olan Müzəffər Əlinin, Mir Müzəffirin, Mir Seyidəlinin, Fərrux bəyin, Məhəmmədinin, əslən Xoy şəhərindən olan Mirzə Əliqulunun da əhəmiyyətli rolu olmuşdur.

Təbrizli xəttatların nəstəliq xətti ilə üzünü köçürdüyü əlyazma mətnlərində maraq yaratmaq məqsədilə mətni köçürən xəttat, əksər hallarda bilərəkdən bir neçə beyti buraxır, rəssam isə çəkdiyi miniatürlərdə həmin beytlərin yazılması üçün xüsusi yerlər ayırır və çərçivəyə alır ki, rəsmlərin tamamlanmasından sonra həmin beytlər də əlyazmaya əlavə edilsin. Beləliklə, əsərin ümumi məzmunu ilə tanış olmayan oxucu beylə, miniatürlərin yanında verilmiş kiçik beytləri oxumaqla, təsvir edilən hadisədən xəbər tuta bilirdi [8].

Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sində daxil olan "Xosrov və Şirin" poemasına həsr edilmiş miniatürlərdə qəhrəmanlıq mənzərəsinin ən yaxşı nümunələri, təbrizli rəssamların təbiətə xüsusi münasibəti, Təbriz xəttatlıq məktəbinin əsası olan pafosla dolu bu mövzu canlanır. İrəli sürülən fikrin faktiki nümunəsi olaraq təbiət təsvirləri yer almış əlyazmanın miniatürlərindən birincisi "Xosrov Şirini çayda çimərkən görür" hissəsində süjet rəssama geniş mənzərə panoraması yaratmağa və özünün lirik mənzərə konsepsiyasını, həmçinin kosmos haqqında orijinal anlayışını təcəssüm etdirməyə imkan verir. Rəng çalarları isti günü simolizə edir: Xosrovun üzərindən təsvir edilmiş qayaların açıq oxra rəngli zirvəsi qızılı səmanın fonunda təsvir edilmişdir. Onlar üfüq boyu mavi konturlu qayaların silsiləsi ilə ayrılır. Buludlar mavi və ya qızılı səmanı canlandırmaq üçün istifadə olunur. Belə təsvirin fonunda verilmiş insan və heyvan fiqurlarının kiçik forması isə təbiətin böyüklüyünü daha qabarıq şəkildə əks etdirməyə imkan yaradır. Çayın gümüşü və müxtəlif çalarların yaşıl rəngləri fonun rəng diapazonunu tamamlayır. Tamamilə aydındır ki, Təbriz rəssamı üçün mənzərə bədii obrazın yaradılmasında əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir.

Landşaft fonu təkcə landşaftda deyil, bütün kompozisiyada üstünlük təşkil edən dağın möhkəm silueti ilə həll olunur. Şirin fiquru üzərində silsiləsi, nəhəng daş dalğası kimi əyilən qaya massivi çoxsaylı qaya tirələri ilə bitir. Qızıl səma çoxlu çalarlarla oynayan soyuq mavi qayanı yola salır. Parlaq narıncı, qırmızı-mavi geyimli qəhrəmanlar, uçurumun ətəyndəki kiçik fiqurlar dağla, kompozisiyanın bu əsas semantik obrazı ilə rəqabət apara bilmir. Miniaturun ümumi görünüşü bir daha onu təsdiqləyir ki, istənilən sxemi, istənilən stereotipi istedadın gücü ilə canlandırmaq, ən yüksək səviyyəyə çatdırmaq mümkündür.

Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvinin "Xəmsə" əsəri Şərqi bədii mədəniyyətinin, xüsusən də miniatür rəssamlığının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Müsəlman Şərqi "Xəmsə"nin illüstrasiyalı əlyazmalarını yaratmamış elə bir məktəb yoxdur. Bu istiqaməti inkişaf etdirən məktəblər arasında ilk sırada Təbriz və Herat məktəbləri, eləcə də Şiraz, Qəzvin, İsfahan, Buxara, Osmanlı və Moğol məktəbləridir. "Xəmsə"nin qiymətsiz əlyazmaları dünyanın aparıcı muzey və kitabxanalarında hifz olunur. Onların arasında Vaşinqtondakı de Freer və Sackler Qalereyaları, Nyu Yorkdakı Metropoliten Muzeyi, Londondakı Viktoriya və Albert Muzeyi, Britaniya Muzeyi, Britaniya Kitabxanası, Dublindəki Çester Milli Kitabxanası, Bostondakı Təsviri İncəsənət Muzeyi və s. yer almışdır [4, s. 28]. Tədqiqat zamanı bizə məlum olur ki, Azərbaycan miniatur məktəbinin inkişafında Nizami Gəncəvi yaradıcılığı əhəmiyyətli təsir göstərərək ancaq Azərbaycan deyil, bütün Şərq miqyasında tarixi iz buraxmışdır. Belə ki, Nizami "Xəmsə"si ən çox miniatur həsr olunan əsər kimi incəsənət tarixinə həkk olunmuşdur. Bu miniatürlərin müəllifləri olan rəssamlar sonralar Şərqi miniatur məktəbləri yaratmış şəxslərdir.

Nizaminin yaradıcılığının Yaxın və Orta Asiyada yaşayıb-yaradan rəssamların yaradıcılığına ilham verməsi bir çox şərq şəhərlərində, o cümlədən, Buxara, Mərkəzi Asiya regionundakı şəhərlərdən tapılmış miniatürlər əsasında məlum olur.

Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasının məşhur əlyazmalarının mətninə nəzər saldıığımız zaman bizə məlum olur ki, dahi azərbaycanlı mütəfəkkir təşbehlər, məsəllər, çoxmənalı sözlər, metaforalar vasitəsilə fars dilini yeni zirvələrə qaldırmış, neologizmlər yaratmış, personajlarının hərəkətlərini, duyğularını, davranışlarını təsvir etmək üçün adi sözlərdən istifadə etməkdən çəkinmişdir. Hətta şairin poemada qələmə aldığı aforizmlər sonradan atalar sözləri statusu da qazanmışdır. Poemaya məxsus olan digər xüsusiyyət kimi əzəmətli şairin bənzətmə və məcazdan həyatın sürətli keçməsi, qocalıq, şikəstlik, ölüm kimi qorxulu hadisələri, sevimli səhnələrini iffətlə ifadə etmək üçün istifadə etməsidir. Səslənməsi əxlaq normalarına uyğun olmayan bədən üzvlərinin ifadəsi zamanı şair gözəl sözlər və yozumlar seçərək, dolayısı yolla fikrini oxucuya çatdırır. Ümumiyyətlə, müdrik şair şəriət və nəzakət çərçivəsindən çıxmamaqla yanaşı, müdrik şəxsiyyət və şəriətə sadıq şair obrazını da qoruyub saxlamışdır. Nitqinin bəlağəti olmasının sözlərin seçilməsi və düzülməsi məharətindən, onların necə birləşib sıralanmasından asılı olduğuna bələd olan şair sinonim, antonim, omonim, alınma sözlərdən məharətlə istifadə etmişdir.

Bildiyimiz kimi, ədəbi-bədii əsərdə yazı möhkəm məntiqi quruluşa malik olmadıqca, əsərin tərkib hissələri özünəməxsus yerini tapmayacaq və lazım olan gözəlliyə, təsirə nail ola və son nəticədə ideal bədii formaya yol tapa bilməyəcək.

Sənət əsəri yaratmağın heyratamiz və ecazkar zirvəsi forma yaradan mesajların və strukturların birləşməsi və qarışmasıdır. Nizami "Xəmsə"də böyük ədəbi şah əsərlərinə xas olan yetkin, zərif dil üslubundan layiqincə istifadə etmişdir. Dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında yer almış mütərəqqi şair Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının

çıxıklanmasının zirvəsi “Xosrov və Şirin” poemasında öz əksini tapmışdır. Şair mənə assosiasiyası yaratmaq məqsədilə istiarə (metonimiya), təşbeh, metafora, epitet, müqayisə kimi bədii ifadə vasitələrindən də məhərətə istifadə etmişdir.

Nəticə. Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq belə bir qənaətə gəlirik ki, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si həm misilsiz söz ustasının poetik üslubunu, dilini təqlid edən ardıcılarının sayına görə, həm də bütün müsəlman Şərqiində əlyazma nüsxələrinin sayına görə ön sıralarda dayanır. “Beşlik”ə daxil olan poemalar eyni zamanda Şərqiində miniatur sənətinin inkişafında da mühüm rol oynamışdır. “Beşlik”ə daxil olan poemalar eyni zamanda Şərqiində miniatur sənətinin inkişafında da mühüm rol oynamışdır. Dahi mütəfəkkirin “Xəmsə”sinə daxil olan “Xosrov və Şirin” poemasının Təbriz əlyazmalarının təhlili zamanı məsnəvinin leksikası və poetik dilinin xüsusiyyətləri kimi yüksək linqvo- poetik xüsusiyyətlərə də sahib olduğu nəzərə çarpır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Elminə Həsənova. Mədəniyyət qəzeti. Azərbaycan Dövlət Rəsm Qalereyasının elmi işçisi. 17.12.2021
2. Гасанзаде Дж. Тебризская школа в контексте мусульманской миниатюрной живописи XIV-I половины XVI вв. Баку, 2000
3. Джамиля Гасанзаде. Поэмы Н.Гянджеви источник восстановления для средневековых художников мусульманского востока. ИРС наследие 2021 № 107, стр. 14-21
4. Хамсэ // Низами Гянджеви: Краткий справочник / Составитель Дж.В.Каграманов. ЭЛМ, 1979, 92 стр.
5. Hasanzadeh J., Efendiyevev A. Azerbaijan miniature painting of XIII - XVII centuries. Baku, 2011
6. www.azgallery.az.news
7. www.files.preslib.az

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Xosrov və Şirin” poeması, əlyazma mətnləri, miniatürlər, xəttatlıq, dil və poetik xüsusiyyətlər, Təbriz əlyazmaları, Təbriz xəttatlıq məktəbi

Ключевые слова: Низами Гянджеви, поэма «Хосров и Ширин», рукописные тексты, миниатюры, каллиграфия, лингво-поэтические особенности, тебризские рукописи, тебризская школа каллиграфии

Key words: Nizami Ganjavi, poem "Khosrow and Shirin", handwritten texts, miniatures, calligraphy, linguistic and poetic features, Tabriz manuscripts, Tabriz school of calligraphy

Резюме

В данной статье исследуются тебризские рукописи всемирно известной поэмы «Хосров и Ширин» великого Низами Гянджеви. Здесь также были рассмотрены миниатюры, каллиграфия и лингво-поэтические особенности рукописных текстов поэмы и проанализированы общие результаты. В статью включены рукопись, датируемая 1405-1410 гг., охватывающая период становления и развития Тебризской школы каллиграфии, «Хамса» Якуб-бея, являющаяся основным источником периода возрождения Тебризской школы каллиграфии, а также рукописи, относящиеся к династии Сефевидов, отражающие пик развития Тебризской школы каллиграфии. Значимость данного исследования заключается в его ценности как источника, который служит выявлению языковых особенностей тебризских рукописей поэмы и получению сведений об истории становления и развития искусства тебризской миниатюры и каллиграфии.

Summary

This article examines the Tabriz manuscript versions of the world-renowned poem “Khosrow and Shirin” by the great Nizami Ganjavi. It explores the miniatures, calligraphy, and linguistic and poetic features of handwritten texts of Nizami Ganjavi's poem "Khosrow and Shirin" and analyzed the general results. The article includes a manuscript dating back to 1405-1410, covering the period of formation and development of the Tabriz school of calligraphy, the Khamasa of Yaqub Bey, which is the main source of the revival period of the Tabriz school of calligraphy, as well as manuscripts related to the Safavid dynasty, reflecting the peak of the development of the Tabriz school of calligraphy. The significance of this research lies in its contribution to identifying the linguistic characteristics of the Tabriz manuscripts of Khosrow and Shirin and providing valuable insights into the history of Tabriz miniature art and calligraphy's formation and development.